

**1915 Թ. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՈՎ
ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԼՔՎԱԾ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՏՈՒՑՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ¹**

ԴԱՎԻԹ ՔԵՐԹՄԵՆՋՅԱՆ*

Ուսումնասիրությունը կազմված է նախաբանին հաջորդող չորս մասերից: Այս հոդվածով ներկայացված առաջին և երկրորդ մասը, կիզակետում է վերցնում ակնարկված գույքի քանակական հաշվառումը ցեղասպանությունից առաջ և հետո: Փաստորեն ստատիստիկայի անլիարժեքության պատճառով աշխատությունը հիմնվում է տարատեսակ բնակավայրերի եկեղեցացուցակների տվյալների վրա: Բնականաբար սա տնտեսական տվյալների հաշվառման միջնադարյան մոտեցում է, քանի որ ժամանակահատվածը այնպիսին է, որ արդի քաղաքաշինական մեթոդները դեռևս ներդրված չէին: Մանավանդ որ ժամանակի Օսմանյան կայսրության գոյություն ունեցող տվյալները վստահելի չեն և խեղաթյուրված են: Ներկայացվող ուսումնասիրությունում հոգևոր շենքերի հաշվառումը կատարվել է երկու մասով: Առաջին մասում ընդգրկվել են տեղագրական տվյալները, որոնք կատարվել էին մինչև ցեղասպանության արհավիրքի տարիները: Մինչդեռ սույն՝ երկրորդ հոդվածում ընդգրկված նյութերը ներառում են ցեղասպանության տարիներին հաջորդող դաշտային դիտումները, որոնք ներառում են հետևյալ նյութերը՝ ա) Ժան-Միշել Թիերին և ֆրանսիական արշավախմբի տվյալները, բ) Միլանոյի Պոլիտեքնիկի կամ իտալական արշավախմբի ուսումնասիրությունները, գ) Թոմ Սինկլերի և անգլիական արշավախմբի տեղեկատվությունը, դ) պրոֆ. Վազգեն Բարսեղյանի ղեկավարությամբ կատարված Տրոյ Նյու Յորքի համալսարանի միջրոֆիշերի բազմահատուրյակը, ե) Ռիչարդ Հովհաննեսյանի ղեկավարությամբ Քալիֆորնիայի համալսարանի լուսանջեկեսյան մասնաճյուղի հրատարակությունները՝ նվիրված Արևմտյան Հայաստանի քաղաքների և գավառների ուսումնասիրությանը, զ) Ստամբուլի ՀԱՅՃԱՐ կազմակերպության կողմից նախաձեռնված Արևմտյան Հայաստանի տարածքների ուսումնասիրությունները, է) «Երկիր և Մշակույթ» կազմակերպության կողմից նախաձեռնված ուսումնասիրությունները և այլն:

Ընդհանուր առմամբ դաշտային դիտումներով հաշվառված են 506 վանքեր, 2228 տարբեր մեծության եկեղեցիներ. փաստն այն է, որ ակնարկվող դիտումները շատ քիչ նյութ կարողացան ավելացնել եղած տվյալներին: Այնուամենայնիվ նշելու հանգամանք է, որ անհամեմատ մեծ քանակությամբ են դաշտային դիտումներով հավաքված խնդրո առարկա հուշարձանների վերաբերյալ գրաֆիկական և լուսանկարչական նոր նյութերը:

Բանալի բառեր – ցեղասպանություն, ճարտարապետական ժառանգություն, վնասված մշակութային ունեցվածքի փոխհատուցում, ճարտարապետական ունեցվածքի գնահատում, տոպոգրաֆիա, դաշտային հետազոտություն, հուշարձանների պահպանություն Արևմտյան Հայաստանի տարածքում:

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ գիտության պետական կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 18T-2A026 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

* ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի սփյուռքահայ արվեստի և միջազգային կապերի բաժնի առաջատար գիտաշխատող, ճարտարապետության դոկտոր, պրոֆեսոր, dakertmenjyan@gmail.com, հոդվածի ընդունման օրը՝ 02.02.2019, գրախոսման օրը՝ 15.03.2019:

1915 թ. կատարված Հայոց ցեղասպանությունն իրականացվեց ոչ միայն ծրագրված սպանողով, տեղահանություններով, լքված գույքի հափշտակությամբ, այլ նաև կատարվածի քողարկմամբ, յուրացմամբ և նենգափոխմամբ: Բնականաբար փաստարկները բազմաթիվ են, սակայն Հայաստանի և հայության օրհասական իրավիճակի պատճառով կատարված անիրավությանը պաշտոնական պահանջատիրական ընթացք հնարավոր չեղավ տալ: Վերջինը ուշ թե շուտ պետք է միջազգային վավերականությամբ իրականացվի և՛ որպես լքված գույքի փաստագրություն, և՛ որպես այդ գույքի արժեքային գնահատում, և՛ որպես հատուցման պահանջատիրություն, և՛ որպես ազգային և տարածքային ժառանգության պահպանության գործընթաց:

Վերոհիշյալ ճարտարապետական ունեցվածքի պահանջատիրության կայացումը և նրան իրավական ընթացք տալը այսօր անհետաձգելի անհրաժեշտություն են: Ժամանակակից աշխարհը առավել քան երբևէ ունի միջպետական մարմիններ, որոնք ունեն համապատասխան համակարգեր և համամարդկային հարաբերությունները կազմակերպելու միջոցներ: Ուսումնասիրության նպատակն է՝ մանրամասնորեն ամրագրել ցեղասպանության տարիների անհավասար պայքարում կորցրած ճարտարապետական գույքը և պետաիրավական միջոցներ որոնել դարերով ձեռքբերված ազգային հարստությունը վերադարձնելու՝ հատուցելու համար: Գիտական խնդիրներ են հետևյալ հարցերը: 1) 1915 թ. ցեղասպանության կատարյալ տեղեկատվության ապահովումը: 2) Հայկական ճարտարապետության բնաջնջման ենթարկված և ենթակա գույքի փաստագրումը հուշարձանացուցակների և դաշտային զննումների օգնությամբ: 3) Հայկական ճարտարապետական հարստության կորստի գնահատումը և հատուցման մեխանիզմի բնութագրումը, ինչպես նաև՝ 4) գրավված տարածքներում գոյատևող հուշարձանների պահպանության կազմակերպումը:

Ուսումնասիրության սահմանների քննարկումը տվյալ դեպքում նույնպես կարևորվում է: Գոյություն ունեցող աշխատությունների մեծամասնությունը հարցը դիտարկում են «Թուրքահայաստան» հասկացությամբ, որ միավորում է Արևմտյան Հայաստանն ու Օսմանյան կայսրության հայաշատ բնակավայրերը: Ներկայիս հուշարձանապահպանության խնդիրներով պայմանավորված նպատակահարմար է նրանք բաժանել իրարից: Այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանը որպես պատմական բաղկացուցիչ մաս ուսումնասիրել առանձին, Կիլիկիան և Օսմանյան կայսրության հայկական գաղթավայրերը հետազոտել առանձին: Ներկայացված ուսումնասիրությունն ընդգրկում է հիմնականում Արևմտյան Հայաստանի լքված գույքը:

Գոյություն ունեցող գրականության մեջ 1894-1896 և 1915-1925 թթ. հայկական կոտորածների ու ցեղասպանության ընթացքում լքված ճարտարապետական գույքի չափը գնահատող աշխատությունները կարելի է բաժանել երկու խմբի: Առաջին խումբը համաերկրային, այսինքն՝ տարածքային և քաղաքաշինական ընդգրկողությամբ ուսումնասիրություններն են: Երկրորդ խումբը հուշարձանախմբերին և հուշարձաններին նվիրված հետազոտություններն են:

Տարածքային և բնակավայրային գույքին են վերաբերում բնագավառի

առաջին հրատարակությունները²: ճարտարապետական հուշարձանների կորստի իրական չափի բացահայտմանն են վերաբերում մինչև 1915 թ. իրադարձությունները և նրանից հետո մնացած նյութական մշակույթի տվյալների տեղեկատվական գործերը: Մինչև արհավիրքը հրատարակված գործերից են աշխարհագիրների, ճանապարհորդների և տեղագիրների նկարագրական աշխատությունները, և հատկապես տվյալ դեպքում առանցքային նշանակություն ունեն եկեղեցացուցակները³: Այդպիսիք են Պոլսենի հեղինակների բազմաթիվ գործերը, դրանցից հատկապես մասնավորվում են Մանվել Միրախորյանը, Ղևոնդ Փիրղալեմյանը, Պողոս Նաթանյանը, Գևորգ Մարգպետունին, Տրդատ Պալյանը, Խաչիկ Լևոնյանը, Գարեգին Սրվանձոյանցը և այլք⁴: Ակնարկվող թեմայի կապակցությամբ անփոխարինելի ժառանգություն են Մխիթարյան միաբանության երախտավորների ուսումնասիրությունները՝ Ղուկաս Ինճիճյանի, Մինաս Բժշկյանի, Ներսես Սարգիսյանի, Ղևոնդ Ալիշանի, Հակոբոս Տաշյանի, Համազասպ Ոսկյանի, Միքայել Հովհաննեսյանի հրատարակությունները⁵: Բնականաբար տվյալ դեպքում ունեցվածքի կադաստրային տվյալները լիարժեքորեն առձեռն չկան: Բայց գոնե հուշարձանների կապակցությամբ նրանց փոխարինելու կզան հուշարձանացուցակները կամ ծայրահեղ դեպքում վանքերի և եկեղեցիների ցանկերը, որոնց լավագույն օրինակներից են Վարագավանքի ցանկը⁶, և ցուցակներ, որոնք իրավիճակը պատկերում են անմիջապես ցեղասպանության նախօրեի վավերագրերով, դրանցից կարևորագույնն են Արշակ Սաֆրաստյանի հողվածաշարը և Կիլիկիո կաթողիկոսությունում պահպանվող տվյալները⁷: Այդ կա-

² Տե՛ս **Ահարոնյան Գ.**, Յուզամատեան Մեծ Եղեռնի 1915-1965, Պէյրուֆ, 1965, 1987: **Վարդան Լ.**, Հայկական տասնհինգը եւ հայերու լքեալ գոյքերը, Պէյրուֆ, 1970: **Ղազարեան Հայկազն Գ.**, Հայոց լքեալ գոյքերու և կալվածքներու թալանը թուրքերու կողմէ, Հայրենիք, Պոսթըն, 1964 և Ցեղասպան թուրքը, Պէյրուֆ, 1968: **Մեսրոպ Գ.**, Թուրքիոյ Հայոց կորուստները 1915-1921-ին ազգապատկան գոյքերու տեսակետով // «Հայաստանի կոչնակ», Նիւ Յորք, 1931: **Baghdjian K.** La confiscation, par le gouvernement turc, des biens arméniens... dits l'abandonnés, Montreal, Quebec, 1987. **Kevorkian R., Paboudjian P.** Les Arméniens dans l'Empire ottoman à la veille du génocide. Paris, 1992.

³ Տե՛ս **Kertmenjian D.**, Armenian-Russian cooperation in the study of Armenian architectural heritage // "Journal of Armenian Studies", Yerevan, 2016, N 3, pp. 175-177.

⁴ Նույն տեղում, էջ 180:

⁵ Տե՛ս **Քերթմենջյան Դ.**, Հայկական պատմական քաղաքաշինության նյութերը Մխիթարյանների գիտական ժառանգությունում, Վենետիկի Սուրբ Ղազար կղզում // «Մխիթարյան միաբանություն – 300, ցուցահանդես միջազգային գիտաժողով», ծրագիր, Երևան, 2017, էջ 13: Նյութերը հանձնվել են հրատարակության:

⁶ Ցուցակ Վան-Տոսպ նահանգի հայասեռ ժողովրդոց եկեղեցեաց // «Արծուի Վասպուրականի», Վարագավանք, 1858, թիւ 8 և 11:

⁷ Տե՛ս **Սաֆրաստյան Ա.**, Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի կողմից Թուրքիայի արդարադատության և դավանանքների մինիստրության ներկայացված հայկական եկեղեցիների և վանքերի ցուցակներն ու թաքրիրները 1912-1913 թթ. // «Էջմիածին», 1965, Ա, էջ 40-47, Բ-Դ, էջ 174-187, Ժ, էջ 43-48. 1966 Բ, էջ 38-44, Գ, էջ 57-60, Զ, էջ 41-47, Ը, էջ 60-63, Թ-Ժ, էջ 106-114: Հմմ. **Եղիայեան Բ.**, Ատանայի Հայոց պատմութիւն, Անթիլիաս, 1970:

պակցությամբ մեծ կարևորություն ունեն հ. Համազասպ Ոսկյանի՝ Արևմտյան Հայաստանի վանքերին նվիրված կոթողային հատորյակների նյութը և նրանց իրադրական ցանկերը⁸:

1915 թ. ցեղասպանությանը հաջորդող տարիների տարածքների դաշտային դիտումները նախորդ կետում թվարկված աշխատությունների շարունակությունն են: Այդ աշխատությունները կարելի է համակարգել հաստատությունների կամ կազմակերպությունների և անհատների գործունեությամբ: Այդ թվում է մինչև Երկրորդ աշխարհամարտը Արևմտյան Հայաստանի տարածքում կատարված արշավախմբերի գործունեությունը: Ինչպես ամերիկյան էքսպեդիցիայի աշխատանքները, որոնց մի մասը Ռայտվալդ համալսարանի արխիվի անվամբ արտացոլված է հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող կազմակերպության համագործակցությամբ և Վազգեն Բարսեղյանի ղեկավարությամբ հրատարակված միջրոֆիշերի բազմահատորյակում (IDC-1987թ.): Այս բնագավառում մեծ կարևորություն ունեն Սորբոնի համալսարանի պրոֆեսոր Ժան-Միշել Թիերիի ղեկավարությամբ 1960-70-ական թվերին Արևմտյան Հայաստան կատարված այցելությունները: Նույն ժամանակներին է վերաբերում նաև հայ արվեստին նվիրված հայ-իտալական համագործակցությունը, որ պսակվեց հայկական ուսումնասիրությունների բազմահատոր ներդրումներով, որոնցից հատկապես կարելի է առանձնացնել հայկական ճարտարապետությանը նվիրված հանրագիտարանատիպ երկհատորյակը (1988 թ.)⁹: Անգլիական ներդրումներից այստեղ կարելի է ամրագրել Թովմաս Սինկլերի՝ Արևելյան Թուրքիայի հուշարձանների հետազոտությանը նվիրված քառահատոր անփոխարինելի ուսումնասիրությունը (1987-1990 թթ.), ինչպես նաև Ստիվըն Սիմի նախաձեռնությամբ կազմակերպված հայկական ճարտարապետության «Վիրտուալ Անի» կայքը: Մեծ ներդրումներ են Քալիֆորնիայի համալսարանի և Վաշինգտոնի «Դյումբլորտը Օքս» հետազոտական ինստիտուտի համագործակցությամբ կայացած գիտաժողովները և հրատարակությունները: Հատկապես կարևորվում են Քալիֆորնիայի համալսարանի «Հայկական պատմական քաղաքներ և գավառներ» 14 հատորով մատենաշարը (2000-2016 թթ.) և Ռոբերտ Էդվարդսի հեղինակած «Կիլիկիայի հայկական թագավորության ամրաշինությունը» (1987թ.) և այլն:

Բնականաբար տվյալ գործունեության մեջ անմասն չմնացին «Երկիր և մշակույթ» կազմակերպությունը (2015 թ.) և ներկայիս Թուրքիայում գործող ՀԱՅԾԱՐ-ի մասնագետները: Վերջինիս համագործակցությամբ ուսումնասիրական մեծ ալիք բարձրացավ, որ միավորում է Անկարայի համալսարանի «Անադոլու Քյուլթուր»-ի, Եվրասիա համագործակցություն, Հրանտ Դինքի, ԱՄՆ-ի «Հուշարձանների միջազգային» և Նորվեգիայի մշակութային ժառանգության և հետազոտությունների ինստիտուտի (NIKU) հիմնադրամները: Հայաստանի համապատասխան պետական մարմինները և նրանց ներգրավմամբ զանազան կազմակերպություններ և անհատ գիտնականներ

⁸ Տե՛ս նաև՝ Հայկական պատմական քաղաքաշինության նյութերը Մխիթարյանների գիտական ժառանգությունում...:

⁹ Տե՛ս **Cuneo P.** Architettura Armena. Roma, 1988, tomo 1, 2,:

հարցի կապակցությամբ նաև ուղղակի և անուղղակի ներդրում ունեցան: Դրանցից այստեղ կարելի է նշել Երևանի Հրաչյա Աճառյանի անվան համալսարանի «Հայկական հարց» վերնագրված հոդվածների ժողովածուն (1990, 2004), «Հայկական հարց» հանրագիտարանը (1996 թ.), ՀՀ Ցեղասպանության գիտահետազոտական կենտրոնի միջոցառումները և բազմաթիվ այլ աշխատություններ, որոնք, սակայն, ամրագրեցին փաստը, բայց ճարտարապետական լքված գույքի հատուցման խնդիրները լիարժեք չամրագրեցին, որը սույն հոդվածում մասամբ կընդլայնվի հանձինս վերևում առաջադրվող դրույթների և միջազգային հուշարձանապահպանության կոնվենցիաների: Ուսումնասիրվող հարցին են վերաբերում նաև 20-21-րդ դարերի միջազգային համաձայնագրերը և հատկապես նրանցից այն ճյուղը, որ կիզակետում է վերջնում ցեղասպանության ընթացքում և գրավված տարածքներում մշակութային գույքի, այդ թվում և ճարտարապետական ժառանգության հատուցման ու պահպանության հիմնահարցերը:

Այսու «Մինչև 1915 թ. ցեղասպանության տարիներին հայկական ճարտարապետության ոչնչացված, ավերված և գոյատևող ժառանգությունն ու նրա հատուցման ժամանակակից խնդիրները» ուսումնասիրությունը կներկայացվի չորս հաջորդական մասերով, որտեղ կուսումնասիրվեն խնդրո առարկա հուշարձանների 1) թվային և որակական փաստագրման խնդիրները, 2) դաշտային դիտումները, 3) շինարարական կորստի գնահատումը և նրա հատուցման մեխանիզմի բնութագրումը, 4) համաձայն միջազգային գործող կոնվենցիաների՝ գոյատևող ճարտարապետական ժառանգության պահպանության իրավական և ներդրումային կազմակերպումը:

Առաջին մաս՝ հայկական կորցրած ճարտարապետական հարստության քանակական հաշվառման պատմատեսական հենքը

Ինչպես Հայաստանը, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանը պատմականորեն մարդկության հնագույն ուրբանիզացված տարածքներից է, որ ունեցել է համաերկրային տարածական բաժանում: Ճարտարապետական թե Արևմտյան Հայաստանի տարածքում եղած շինություններն առհասարակ, ըստ էության, բնակավայրերից դուրս և բնակավայրերում եղած շինարարական ունեցվածքն են: Տվյալ հարստության ստվար մասը գործել է բնակավայրերում և հատկապես քաղաքներում: Բնակավայրերը, ըստ մեծության, հաշվառվում են գոյություն ունեցող ինֆրաստրուկտուրայով, բնակելի թաղամասերով, հասարակական, արտադրական և արդյունաբերական ու այլ գոտիներով: Որպես տոկոսային բովանդակությամբ հաշվարկվող ուրույն հետազոտության բնագավառ՝ սա առանձին ուսումնասիրության նյութ է¹⁰: Ուղղակի տվյալ ուսումնասիրությունը կիզակետում է վերջնում հոգևոր հաստատությունները, որոնք կարող են ուղեցույց հանդիսանալ վերևում նշվածների ավելի ճշգրտված տեղեկատվության համար: Քանզի մինչև 19-րդ դարի կեսերը քաղաքաշինական մասշտաբների մասին կարելի է գաղափար կազմել տվյալ

¹⁰ Гаспарян М. Оценка. Москва, 2006, стр. 69-85. Гаспарян М. Тучи не могут долго скрывать солнечный свет. Москва, 2010 և այլ աշխատություններ:

բնակավայրերում եղած պաշտամունքային հաստատությունների, եկեղեցիների կամ ծխական եկեղեցիների քանակությամբ: Փաստորեն նրանք նոր՝ նորմավորված քաղաքաշինության ծիրից դուրս են, որ ուսումնասիրվող տասնամյակներին՝ 19-րդ դարի ավարտից դեպի 20-րդ դար առաջին տասնամյակներ, բյուրեղացման փուլ էր ապրում: Բնականաբար տվյալ դեպքում առանցքային են ընդունվում հայկական ազգային եկեղեցու տվյալները՝ չմոռանալով, որ Հայաստանում կային կաթոլիկ և ավետարանական համայնքներ ևս, իրենց համապատասխան հաստատություններով:

Ցեղասպանության հետևանքով լքված ճարտարապետական գույքի հատուցման համար սկզբունքային համարվող կրոնական շենքերի քանակական տվյալների ուսումնասիրությունը առաջին հերթին հիմնվում է մատենագրական աղբյուրներից քաղված տարածական բաշխման տվյալների վրա: Այդ աշխատությունների առաջնեկներից են Հ. Ղուկաս Ինճիճյանի «Հին Հայաստան» և «Նոր Հայաստան» անվանումներով աշխարհագրական գործերը, որոնք հետևողականորեն ընդարձակվել են Պոլսի, Մխիթարյան, Էջմիածնական և այլ տեղագրողների գործերում:

Արդի ժամանակների հրատարակությունների շարքում են «Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարանը», «Հայաստանի սովետական հանրագիտարանը», հինգհատորյա «Հայաստանի և հարակից տարածքների տեղանունների բառարանը», «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի մասին» երկու հատորները, որոշ վերապահությամբ նաև թուրքերեն հրատարակություններ՝ «Իսլամի» և «Յուրդ» (իմա՝ հայրենական) հանրագիտարանները, Բարսեղ Թուղլաջյանի հեղինակությամբ հրատարակված «Թուրքերեն հանրագիտարանատիպ բառարանը», «Անադոլյան քաղաքները» և այլն: Եթե նշված հեղինակներն իրազեկում են Արևմտյան Հայաստանի գույքի պատմական իրավիճակային տեղեկությունը, ապա նույն համատեքստում եղեռնի տարիների հայկական լքված գույքի տեղեկություններն ամփոփված են Արմեն Մարուքյանի աշխատությունում¹¹: Մինչև Ա. Մարուքյանի աշխատությունը տվյալ հարցով սկզբում զբաղվել են սփյուռքահայ հեղինակներ, որոնցից հատկապես կարևորվում են վերևում նշված հեղինակները:

Վերոհիշյալներից ներկայում կարևորվում է Ռայմոնդ Գևորգյանի և Փոլ Փաբուճյանի աշխատությունը, որ 2012 թ. հրատարակվել է նաև թուրքերենով: Լայնածավալ աշխատությունը կազմված է երկու հիմնական մասերից: Առաջին մասում ներկայացվել է Օսմանյան կայսրության տարածքում եղած հայ ժողովրդի պատմական և վիճակագրական տեղեկատվությունը: Ճարտարապետական հուշարձանների քանակի ուսումնասիրության տեսանկյունից առանձնապես կարևորվում են երկրորդ մասը և հատկապես այն հատվածները, որոնք փաստագրում են Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում եղած բնակավայրերի ճարտարապետական գույքը: Ամրագրենք այդ տարածքային միավորները՝ փակագծերի մեջ նշելով աշխատության մեջ ներգրավված բնակավայրերը: Դրանք են՝ 1. Սեբաստիայի վիլայեթը (Սեբաս-

¹¹ Տե՛ս **Մարուքյան Ա.**, Հայոց Ցեղասպանության նյութական հետևանքների հաղթահարման հիմնահարցը, Երևան, 2015:

տիա, Շապին-Գարահիսար, Թոքատ, Ամասիա), 2. Կիլիկիան (Ադանա, Մերսին, Սիս), 3. Հալեպի վիլայեթը, որ, ունենալով Սիրիայի տարածքի քաղաքներ ևս, դրանցից այստեղ առանձնացվում են հայկականները (Մարաշ, Այնթապ, Ուրֆա), 4. Բարձր Հայքը (Խարբերդ, Դերսիմ, Մալաթիա), 5. Էրզրումի վիլայեթը (Էրզրում, Երզնկա, Բայազետ), 6. Բիթլիսի վիլայեթը (Բիթլիս կամ Բաղեշ, Մուշ, Արդուշեն, Սղերթ), 7. Վանի վիլայեթը (Վան, Արտամետ, Մոկս, Շատախ, Խիզան, Դատվան, Խլաթ, Արծկե, Արճեշ, Հեքքարի կամ Աղբակ): Փաստորեն աշխատության որդեգրած աշխարհագրական բաժանումը, լինելով Օսմանյան կայսրության տվյալներով, շատ դեպքերում ուսումնասիրություններից դուրս է մնացել: Իրականում այն չափազանց կարևոր տեղեկատվություն է բովանդակում: Նրանում իրադրական կարգով ներկայացվել են վիլայեթների և սանջաքների տարածքային քարտեզը, կարևորագույն քաղաքացիական հուշարձանները, դեմոգրաֆիկ կազմը և այլն: Այնպես որ տվյալները հասցվել են մինչև կադաստրային մակարդակ՝ հստակորեն ընդգրկելով կարևորագույն հուշարձանները: Տվյալ դեպքում մեծ կարևորություն ունի բնակավայրերում եղած եկեղեցիների քանակությունը, որոնք գերակշռությամբ հարակցում էին նաև ուսումնական հաստատություններին: Նման մոտեցումը հստակորեն կիրառված է նաև «Արդարացի լուծում. Հատուցումներ Հայոց ցեղասպանության դիմաց» անվանումը կրող փաստաթղթում¹²: Ինչ խոսք, որ ուսումնասիրվող հարցը վերոհիշյալ աշխատություններում թերի ամբողջությամբ են և ավելի մանրամասն հետազոտման կարիք ունի: Մանավանդ որ վերջին տարիների դաշտային այցելությունները բացահայտեցին, որ և՛ վերևում ներկայացված փաստաթղթերը, և՛ օսմանական պաշտոնական փաստաթղթերում եղած ստատիստիկան, և՛ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի կողմից ներկայացված փաստերն ակնհայտ թերի են:

1914 թ. թուրքական պաշտոնական տեղեկությունների համաձայն՝ արևմտահայերն ունեին 83 առաջնորդարան, 1860 եկեղեցի ու մատուռ, 451 վանք և շուրջ 2000 վարժարան¹³: 1919 թ. Պողոս Նուբար փաշայի և Ավետիս Ահարոնյանի կողմից ստորագրված հուշագրի համաձայն՝ տարածքում մնացել էին ամբողջությամբ կամ մասամբ կործանված 83 եպիսկոպոսանիստ աթոռներ, 1860 եկեղեցիներ և մատուռներ, 229 վանքեր, 26 բարձրագույն վարժարաններ, 1439 դպրոցներ և 42 որբանոցներ¹⁴: ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի 1974 թ. տվյալների համաձայն՝ Արևմտյան Հայաստանի վանքերից ու եկեղեցիներից

¹² Տե՛ս Արդարացի լուծում. հատուցումներ Հայոց ցեղասպանության դիմաց // «Հայոց ցեղասպանության հատուցումների ուսումնասիրման խմբի զեկույցը, վերջնական զեկույց – սեպտեմբեր 2014» փաստաթուղթը:

¹³ Տե՛ս **Աստույան Ա.**, Հայերի ունեզրկման գործընթացը Օսմանյան կայսրությունում 1915-1923 թթ., վկայություններ, փաստեր և փաստաթղթեր // «Վէմ» համահայկական հանդես, Երևան, 2010, թիվ 3(31), էջ XVI-XVII:

¹⁴ Տե՛ս **Հ. Տաճատ Եսարտըմեան**, Հայաստանի վանքերուն և եկեղեցիներուն մշակութային կորուստը 1894-1896 և 1915-1925 տարիներուն, Վենետիկ-Ս.Ղազար, 2001, էջ 45: Հմմ. Tableau approximatif des reparations et indemnities pour les damages subis par la Nation Armenienne en Arménie de Turquie et dans la République arménienne du Caucase. Paris, 1919, p. 8.

1915 թ. հետո կանգուն է մնացել 913 շինություն, որոնցից հետագա տարիների ընթացքում 464-ը լիովին ոչնչացվել է, 252-ը՝ վերածվել փլատակների, իսկ 197-ը վերականգնման լուրջ կարիք ունի¹⁵: Ակնհայտ է, որ նույն ճակատագրին են արժանացել նաև հայկական առաջնորդարաններն ու վարժարանները: Այո՛, պետք է նշել, որ երբ խոսում ենք «շարունակվող ցեղասպանության» մասին, նկատի ունենք նաև Թուրքիայի Հանրապետության կողմից հայկական պատմաճարտարապետական հուշարձանների, եկեղեցիների ու վանքերի նկատմամբ պետականորեն շարունակվող ոչնչացման քաղաքականությունը, որը նպատակ է հետապնդում Արևմտյան Հայաստանում վերացնել այն ամենը, ինչն ապացուցում կամ վկայում է այդ տարածքի իրական տիրոջ՝ հայերի մասին: Հատկապես հաշվի առնելով ցեղասպանության 50-ամյակից հետո հայկական վրիժառության շարժմանը հաջորդող թուրքական զինվորականության ձեռնարկած բազմաթիվ վանքերի պայթեցումները: Այնուամենայնիվ թեկուզ այդպես, ներքոհիշյալ աղյուսակում ամփոփված տվյալները ճիշտ չեն: ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի հաշվառումները ներկայացվել են ըստ թուրքական առյուծների տվյալների, որին հավատալն անհեթեթություն է:

Փաստաթուղթ	Թվ-ը	Առաջնորդարան	Եկեղեցի	Վանք	Վարժարան	Որբանոց	Ընդամենը
1.	1914 թ.	83	1860	451	2000		4394
2.	1919 թ.	83	1860	229	1465	42	3679
*Նշանակում է 1915-1919 թթ. ոչնչացվել է 715 հուշարձան							
3.	1974						913
**Նշանակում է 1920-1974 թթ. ոչնչացվել է 2766 հուշարձան							
4.	1974 հետո						450 (չափազանց ավերված 252 հուշարձան և 198 ավերակ հուշարձան)
** Նշանակում է՝ 1974 թ. հետո ոչնչացվել է 464 հուշարձան							

2010-2015 թթ. տարեկան այցելությունների ընթացքում ականատեսն եմ եղել Մուշ քաղաքի հին կենտրոնի քանդման աշխատանքներին և նրանց նոր նպատակներով օգտագործմանը: Տեղում պահպանվում էին միայն հայկական ապացույց չպարունակող նյութերը, որի մասին տեղյակ էին նույնիսկ բնակչությունն ու բանվորները: Նույնը պետք է ասել նաև Մանազկերտի, Հաճընի, Բիթլիսի, Խարբերդի, Էրզրումի, Կարսի տարածքների՝ մեր կողմից կատարված այցելությունների մասին: Այսինքն՝ խորհրդային տարիներին այն, ինչ որ չէր վերացվել, արագացված բնույթ կրեց և կրում է հետխորհրդային տարիներին: Բայց այս բոլորով հանդերձ, նշված տարածքներ-

¹⁵ Աստույան Ա., Հայերի ունեզրկման գործընթացը Օսմանյան կայսրությունում 1915-1923 թթ., վկայություններ, փաստեր և փաստաթղթեր // «ՎԷՄ» համահայկական հանդես:

րում երկարաժամկետ մնալու դեպքում կարելի է ականատեսը լինել չհաշվառված բազմաթիվ այլանդակված եկեղեցական և այլ հուշարձանների, որոնք լավագույն դեպքում վերածվել են մզկիթների կամ էլ օգտագործվում են անմարդասիրական անհարիր նպատակներով:

Ուսումնասիրվող խնդրի կապակցությամբ, եթե թուրքական ատյանները խեղաթյուրող դիրքորոշում ունեն, այնուամենայնիվ ցեղասպանության տարիներին եկեղեցական հուշարձանների մասին հավաստի աղբյուրներ են եղեռնի նախօրեին և եղեռնից հետո կատարված եկեղեցացուցակների հրատարակությունները, նրանց արխիվները և բռնագաղթված հայ հեղինակների հայրենակարոտ հուշագրությունները: Հենց վերջիններն են հայկական լքված գույքի իրական պատկերն արտացոլող տվյալներ: Քանակական տվյալների նվաճման համար անհրաժեշտ է բնակավայրերի տվյալների բազայի ստեղծումը: Այդ կապակցությամբ այս մասում առայժմ հիմնարար նշանակություն ունեն վերևում նշված հեղինակների և Ռ.Գևորգյանի ու Փ.Փաբունյանի աշխատության հետ՝ Ա.Սաֆրաստյանի և Կ.Ն.Ոսկյանի հրատարակությունները:

Ա. Սաֆրաստյանի՝ «Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի կողմից Թուրքիայի արդարադատության և դավանանքների մինիստրության ներկայացված հայկական եկեղեցիների և վանքերի ցուցակներն ու թաքրիրները 1912-1913 թթ.» ութ հոդվածներից կազմված հրատարակությունը կարևոր փաստաթուղթ է: Այն Պոլսո պատրիարքարանի ստացվել է այն ժամանակվա վիլայեթների և քաղաքների առաջնորդարաններից: Փաստորեն տվյալները հավաստի պետք է համարել, որքան էլ դրանցում նույնպես ուղղելու ենթակա մեծ թերացումներ կան: Ցուցակներն աշխարհագրականորեն Առաջին աշխարհամարտի տարիների՝ Օսմանյան կայսրության զբաղեցրած տարածքի դրությամբ են: Հեղինակի՝ Ա.Սաֆրաստյանի վկայությամբ թաքրիրներում բացակայում է Վանի վիլայեթը, որը, ըստ 1858 թ. Վարագավանքի ցանկի, ունեցել է 56 վանքեր և 377 եկեղեցիներ¹⁶: Ինչպես նաև ցուցակները խիստ թերի են, քանի որ նրանցում արտացոլված են կայսրության մասշտաբով նշանակություն ներկայացնող տարածքները, և հայկական մի շարք բնակավայրեր ու գաղթավայրեր չեն ընդգրկվել: Ընդգրկված բնակավայրերն ու տարածքներն են՝ Ստամբուլ, Էրզրում, Մուշ, Դիարբեքիր, Սեբաստիա, Ադանա, Տրապիզոն, Սամսոն: Տվյալ տարածքներում ընդհանուր եղել են հայկական 1270 վանք և եկեղեցի: Վանի սրբավայրերի ավելացմամբ ստացվում է 1703 վանք և եկեղեցի: Հոդվածաշարի առաջին մասում սկզբում ներկայացվել է վանքերի և եկեղեցիների ընդհանուր թվերը՝ ներառելով Ստամբուլը և Էրզրում, Բիթլիս, Խարբեռ, Դիարբեքիր, Սվազ, Տրապիզոն, Անկարա, Կեսարիա, Այդըն, Կոնիա, Կասթեմունի և այլ վիլայեթներ: Ա. Սաֆրաստյանը նշվածներից առանձնացված ներկայացրել է նաև հայկական և հայա-

¹⁶ **Սաֆրաստյան Ա.**, Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի կողմից Թուրքիայի արդարադատության և դավանանքների մինիստրության ներկայացված հայկական եկեղեցիների և վանքերի ցուցակներն ու թաքրիրները 1912-1913 թթ. // «Էջմիածին», 1965, Ա, էջ 41: Հմմտ. «Արծուի Վասպուրականի», Վարագավանք, Վան, 1858, թիւ 1, ներդիր Ա և Բ:

շատ բնակավայրերի սրբավայրերը հետևյալ թվային տվյալներով¹⁷ Էրզրումում (77), Մուշում (82), Դիարբեքիրում (108), Սեբաստիայում (89), Ադանայում (25), Տրապիզոնում (49), Սամսոնում (43), Կոստանդնուպոլսում (47): Ընդամենը ստացվում է 520 հուշարձան: Իրականում տվյալ ցանկը ցույց է տալիս, որ ոչ միայն Վանի վիլայեթն է բացակայում, այլև Խարբերդն ու Կարսը և Կիլիկիայի մեծ մասը: Այնուամենայնիվ, եթե նշված վիլայեթներից ընդգրկենք Արևմտյան Հայաստանի ժառանգական բնակավայրերը, կստացվի, որ նրանցում եղել են 248 վանք և եկեղեցի: Մինչդեռ միևնույն տվյալները մանրամասնված հաշվարկով ստորև ներկայացվող նույն փաստաթղթում 800-ից ավելի են: Այսինքն՝ դեռևս թերի հաշվարկով իրականում եղածի 31%-ն է կազմում: Ավելացնենք, որ վերջինը 1914թ. ստատիստիկայով 2310-ն (1860 եկեղեցի + 450 վանք) է: Բնականաբար սա Օսմանյան կայսրության կողմից բացահայտ կատարված խաբեության քաղաքականությունն է: Իրական պատկերը ստանալու համար տվյալ բացը պետք է լրացվի: Այնուամենայնիվ, նշենք, որ Ա.Սաֆրաստյանի կողմից ներկայացված տվյալ փաստաթղթերի օգտագործման կարևորությունն այն է, որ այսօր Էրզրումի, Մուշի և Սասունի, Բիթլիսի, Խարբերդի, Սեբաստիայի և այլ բնակավայրեր այցելելիս, այն թեկուզ թերի ուղեցույցի նշանակություն ունի, եթե համեմատենք ընդամենը մի քանի տասնյակ հուշարձաններով տրամադրվող փաստագրության ենթակա հուշարձանների ցանկի հետ: Քանի որ այցելությունների ժամանակ պետական հաշվառումները չեն տրամադրվում, այլ հայեցողաբար ներկայացված հուշարձաններ: Ուշագրավ է, որ Ա.Սաֆրաստյանի թարգմանությամբ ներկայացվող հուշարձանացուցակներն իրազեկում են ամեն մի տարածքի թե վիլայեթի «հաշվառված» սրբավայրերի անվանական և տեղադրական տվյալները ևս: Այսպես.

ա) առաջին հոդվածում ներկայացվել են Ստամբուլը (քաղաքի (39) և շրջակայքի (8) ու Էրզրումի վիլայեթը Երզնկայի մի հատվածով (77) հուշարձան)¹⁸:

բ) Երկրորդ հոդվածում ներառվել են Էրզրումի վիլայեթի շարունակությունը՝ ընդգրկելով Երզնկայի և Քեմալի եկեղեցիների ու վանքերի ցանկերը (43), Քոլին (47), Երզնկայի մերձակա Ռիֆահիյեն (5) և Փելումերին (6), Բաբերդը (57): Նույն հոդվածում է նաև Բիթլիսի (Գենջ (26), Մուշ (82) և Խարբերդի (Չարսանջաք և շրջակայից (31+ 22), Դերսիմ (28) վիլայեթները¹⁹:

¹⁷ Բնակավայրերի հետ փակագծերում ցույց տրված թվերը վանքերի և եկեղեցիների քանակությունն է:

¹⁸ **Սաֆրաստյան Ա.**, Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի կողմից Թուրքիայի արդարադատության և դավանանքների մինիստրության ներկայացված հայկական եկեղեցիների և վանքերի ցուցակներն ու թաքրիրները (1912-1913 թթ.) // «Էջմիածին», 1965, Ա, էջ 40-47:

¹⁹ **Սաֆրաստյան Ա.**, Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի կողմից Թուրքիայի արդարադատության և դավանանքների մինիստրության ներկայացված հայկական եկեղեցիների և վանքերի ցուցակներն ու թաքրիրները (1912-1913 թթ.) // «Էջմիածին», 1965, Բ-Դ, էջ 174-187:

գ) Երրորդ հոդվածում շարունակվում է Խարբերդի վիլայեթը՝ ներառելով Ակնն ու շրջակայքը (17+11) և Արաբկիրը (3): Հաջորդաբար ներկայացվում են Դիարբեքիի վիլայեթը (Դիարբեքի քաղաք (108)²⁰:

դ) Չորրորդ հոդվածում սկզբում ներկայացվել են Փալու քաղաքի եկեղեցիները (38): Նույն հոդվածում ընդգրկված են նաև Սվազի վիլայեթը (Սեբաստիա քաղաք (64), Քերուն (5), գյուղերի եկեղեցիները (64)²¹:

ե) Հինգերորդ հոդվածում ներկայացվում են Սվազի վիլայեթի եկեղեցիները: Այդ թվում՝ Դիվրիկ քաղաքի (20), Քերունի գյուղերի (5), Ամասիայի սանջաքի (12), Թոքադի սանջաքի և հարակից (15+17) սրբավայրերը²²:

զ) Վեցերորդ հոդվածում ներկայացվել են Տրապիզոնի վիլայեթի սրբավայրերը (Տրապիզոն քաղաք (63), Կիրասոն (3), Ջանկ կամ Սամսոն քաղաք (43) և գյուղեր (4), Անկարայի վիլայեթի (Յոզղադ (44), Անկարա քաղաք (5)²³:

է) Յոթերորդ հոդվածում ներառված է Էրմիշե (Արմաշի) տարածքը, որն ընդգրկում է Արմաշի սրբավայրերը (2), Ադանայի վիլայեթը (Ադանա քաղաք (25), Ուրֆայի սանջաքը (5), Խուդվենդիգյարի վիլայեթը (Խուդվենդիգյար (7), գյուղերի եկեղեցիները (4), Բրուսա (5)²⁴:

ը) Ութերորդ հոդվածում շարունակվում են Բրուսայի գյուղերի սրբավայրերի ցանկը (11), Բոլիի սանջաքը (5), Քոթահիայի սանջաքը (7), Կոնիայի վիլայեթը (Կոնիա քաղաք, 4 եկեղեցի), Կասթեմունուի վիլայեթը (Կասթեմունուի կազա (7), Բանդըրմա ("), Էդրինե (4), Մոսուլ ("), Բաղդատ ("), Բիլեջիկ (3), Բեյրութի վիլայեթ (3), Այնթապի սանջաք (4), Հալեպի վիլայեթ (Ջըսըր Շուրուր (9), Հալեպ քաղաք (4), Անթաքիա (7)²⁵ և այլն:

²⁰ Սաֆրաստյան Ա., Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի կողմից Թուրքիայի արդարադատության և դավանանքների մինիստրության ներկայացված հայկական եկեղեցիների և վանքերի ցուցակներն ու թաքրիրները (1912-1913 թթ.) // «Էջմիածին», 1965, Ժ, էջ 43-48:

²¹ Սաֆրաստյան Ա., Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի կողմից Թուրքիայի արդարադատության և դավանանքների մինիստրության ներկայացված հայկական եկեղեցիների և վանքերի ցուցակներն ու թաքրիրները (1912-1913 թթ.) // «Էջմիածին», 1966, Բ, էջ 38-44:

²² Սաֆրաստյան Ա., Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի կողմից Թուրքիայի արդարադատության և դավանանքների մինիստրության ներկայացված հայկական եկեղեցիների և վանքերի ցուցակներն ու թաքրիրները (1912-1913 թթ.) // «Էջմիածին», 1966, Գ, էջ 57-60:

²³ Սաֆրաստյան Ա., Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի կողմից Թուրքիայի արդարադատության և դավանանքների մինիստրության ներկայացված հայկական եկեղեցիների և վանքերի ցուցակներն ու թաքրիրները (1912-1913 թթ.) // «Էջմիածին», 1966, Զ, էջ 41-47:

²⁴ Սաֆրաստյան Ա., Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի կողմից Թուրքիայի արդարադատության և դավանանքների մինիստրության ներկայացված հայկական եկեղեցիների և վանքերի ցուցակներն ու թաքրիրները (1912-1913 թթ.) // «Էջմիածին», 1966, Ը, էջ 60-63:

²⁵ Սաֆրաստյան Ա., Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի կողմից Թուրքիայի արդարադատության և դավանանքների մինիստրության ներկայացված հայ-

Բնականաբար, Ա.Սաֆրաստյանի մատուցած հողվածաշարը իրավական մեծ կարևորության փաստաթուղթ է, որը նաև բացահայտում է Օսմանյան կայսրության ծրագրված քաղաքականությունը:

Հաջորդ հայագիտական մեծ ներդրումը պատկանում է հ. Հ. Ոսկյանի աշխատություններին, որ այլ ենթատեքստ ունի: Երախտավորի հրատարակությունները հատկապես խորանում են Հայաստանի վանքերի պատմության և տեղագրության ու հետազոտության գործընթացում: Վիեննայում Մխիթարյան մատենաշարով հրատարակված «Վասպուրական-Վանի վանքերը», մաս 1-3 (1940-1947 թթ.), «Սեբաստիայի վանքերը» (1946 թ.), «Բարձր Հայքի վանքերը» (1951 թ.), «Տարոն-Տուրուբերանի վանքերը» (1953 թ.), «Կիլիկիայի վանքերը» (1957 թ.), «Գուգարքի վանքերը» (1960 թ.), «Սեբաստիայի, Խարբերդի, Դիարբեքի և Տրապիզոնի նահանգներու վանքերը» (1962 թ.), ինչպես նաև անտիպ մնացած «Արարատյան նահանգի վանքերը», «Սյունյաց աշխարհի վանքերը», «Հայ վանքերի սփյուռ» և այլ աշխատություններ մեծ ներդրում են հայագիտական և ճարտարապետական ուսումնասիրություններում: Նրանք, ուսումնասիրական շտեմարաններ հանդիսանալով, մատնանշում են Հայոց ցեղասպանության տարիներին լքված գույքերի կենտրոնները և մշակութային հարստության կորստի չափերը: Ակնարկվող գրքերում արտացոլված վանական համալիրները ոչ միայն նկարագրական և պատմամատենագրական տեղեկատվություններ են, այլև ցուցակագրական վավերագրեր և քաղաքային ու համերկային կյանքում նրանց ունեցած դերի փաստեր, որոնք հայկական քաղաքաշինության մասնագիտական խորացման յուրահատուկ ճյուղերից են: Հ.Հ.Ոսկյանի հուշարձանացուցակներում ամրագրված վանքերն այստեղ ներկայացվել են և՛ մատենագրական տվյալներով, և՛ իրավիճակային տեղեկություններով, որոնք կարևոր ու անհրաժեշտ են ռեվիտալիզացիոն խնդիրների համար: Հ.Ոսկյանի փաստագրումները գլխավոր հենքն են, որի հիման վրա կարելի է ստեղծել հայկական հոգևոր ճարտարապետության ողջ բազան: Հեղինակի տվյալներով թերի ամբողջությամբ փաստագրվել են մեծ քանակությամբ վանքեր, որոնք ունեն հետևյալ թվային տվյալները՝ Վասպուրական-Վանի տարածքից 200, Սեբաստիայի տարածքից 15, Բարձր Հայքի տարածքից 116, Տարոն-Տուրուբերանի տարածքից 48, Կիլիկիայի տարածքից 100, Սեբաստիայի-Խարբերդի-Դիարբեքի-Տրապիզոնի միացյալ տարածքներից 129 վանք և այլն: Ընդհանրացնելով ստացվում է՝ պատմական տվյալներով վանքերի թիվը կազմում է 506 (Արևմտյան Հայաստան) + 100 (Կիլիկիա), գումարայինը 606 վանք է, 1914թ. տվյալներով 451-ն է:

Ընդհանուր առմամբ, առայժմ հեռանկարային թողնելով մանրամասն քաղաքական ուսումնասիրությունները և առանց հաշվի առնելու հայկական քաղաքացիական ժառանգությունը, ակնարկվող կառույցների ընդհանուր հաշվարկային քանակությունն Արևմտյան Հայաստանում (առանց Կիլի-

կական եկեղեցիների և վանքերի ցուցակներն ու թաքրիթները (1912-1913 թթ.) // «Էջմիածին», 1966, Թ-Ժ, էջ 106-114:

կիայի) թերի ամբողջությամբ պետք է ընդունել 506 վանք և 2228 մեծ ու փոքր եկեղեցի:

Երկրորդ մաս՝ Արևմտյան Հայաստանի տարածքում իրականացված հայկական հուշարձանների դաշտային դիտումները

Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքի՝ 1915 թ. հուլիսի 13-ի և 15-ի նամակներում արդեն իսկ տեղեկություններ կան այն մասին, որ կողոպտվում, քանդվում ու սրբապղծվում են հայկական եկեղեցիներն ու վանքերը: Այսինքն՝ հայկական եկեղեցիների ու վանքերի կողոպուտի ու ոչնչացման գործընթացը կատարվում էր հայերի զանգվածային սպանություններին զուգահեռ: Պոլսի Զավեն պատրիարքը նաև վկայում էր, որ եկեղեցիներից թալանված գույքն արդեն իսկ սկսել են վաճառել Պոլսի հրապարակներում: Մեծ եղեռնի սկզբնական փուլում Օսմանյան կայսրության 50 շրջաններում կողոպտված, կիսով չափ կամ ամբողջությամբ ավերված հայկական եկեղեցիների թիվը կազմում էր 2050, իսկ վանքերինը՝ 203²⁶: Տվյալ մշակութային ջարդը հետագայում դարձավ Թուրքիայի չհայտարարված քաղաքականությունը: Այս թվային տվյալը ցեղասպանության առաջին տարվա կորցրած գույքի տեղեկատվությունն է, որի մասշտաբը ըմբռնելի է դառնում, եթե համեմատենք մեր ուսումնասիրության առաջին մասի ենթադրվող արդյունքի հետ: Փաստորեն հուշարձանների պահպանությանը իրական ընթացք տալու համար կարևոր են ցեղասպանության տարիներին հաջորդող Արևմտյան Հայաստանի դաշտային դիտումները, որպեսզի հնարավորինս կորստի գնահատումը իրատեսական լինի:

Ուսումնասիրության տվյալները Արևմտյան Հայաստանի վերաբերյալ բազմաթիվ են: Դրանցից առանձնապես հետցեղասպանության տարիների այցելությունների համար հիմք են ծառայել կամ անմիջապես առնչվել են վերոհիշյալ և ստորև ներկայացվող հեղինակները, որոնց գործունեությունն անմիջապես հիմք դրեց 20-րդ դարի կեսերի և ավելի ուշ կատարված այցելությունների:

Հենրի Լինչի «Հայաստան. ճանապարհորդական ուսումնասիրություններ»²⁷ երկհատոր աշխատությունն իր քարտեզագրական և նկարագրական տվյալներով ուղղորդող նշանակություն ունեցավ 20-րդ դարի՝ Հայաստան կատարված այցելություններին: Փաստորեն Հ. Լինչի աշխատության երկրորդ հատորը անմիջապես Անիից և Կարսից հետո անցում է կատարում դեպի Արևմտյան Հայաստանի նաև ճարտարապետական հարստությունները՝ Արճեշում, Վանում, Աղթամարում, Բաղեշում, Մուշում, Կարինում, Խնուսում, Մանազկերտում, Ախլաթում, Նեմրուֆում և այլուր: Այն ճարտարապետական և հնագիտական հեռավորություն ստացավ Վոլտեր Բախմանի²⁸, Երվանդ

²⁶ Տե՛ս **Ահարոնեան Գ.**, Յուշամատեն Մեծ Եղեռնի, էջ 501: Հմմտ. **Հ. Տաճատ վրդ. Եսարտըմեան**, Հայաստանի վանքերուն և եկեղեցիներուն մշակութային կորուստը 1894-1896 և 1915-1925 տարիներուն, էջ 60-62:

²⁷ **Lynch H.** Armenia: travels and studies. London, 1901, volumes 1, 2.

²⁸ Տե՛ս **Bachmann W.** Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan. Leipzig, 1913.

Լալայանցի²⁹, Թորոս Թորամանյանի³⁰, Նիկողայոս Մառի³¹, Հովսեփ Օրբելու³² գործունեությամբ և հատկապես մեթոդական հիմքով օժտվեց շնորհիվ Ժոզեֆ Ստրժիգովսկու երկհատոր աշխատության³³։ Փաստորեն հենց ցեղասպանության տարիներին, համաշխարհային ճարտարապետության պատմության մեթոդական կատարելագործմանը զուգահեռ, կազմավորվեց հայկական ճարտարապետության պատմության ուսումնասիրությունը, որ հիմքը դրեց ինչպես Հայաստանի ճարտարապետության հետազոտության ընդհանրապես, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանի հուշարձաններից կարևորագույնների ամրագրմանը դասընթացներում, ինչը մեծ նշանակություն ունի ցեղասպանության տարիներից փրկված հուշարձանների պահպանության գործընթացները կազմակերպելու համար։ Չհաշված Թ.Թորամանյանի չափագրական ուղևորությունները, Վ.Բախմանի ու Ժ.Ստրժիգովսկու հետախուզական արշավները, դաշտային դիտումները հիմնականում կատարվեցին 20-րդ դարի երկրորդ կեսին, որոնց առաջնեկներից են 1960-ական թվե-րին հրատարակված հետևյալ գիտնականների գործերը։

Ժան-Միշել Թիերիի արշավախումբը և ֆրանսիական ուսումնասիրությունները

Ժ.-Մ. Թիերին արդի ժամանակների առաջին հեղինակներից էր, որ ուսումնասիրվող բնագավառում նկատելի ներդրում ունեցավ։ Նա, 1960-ական թվերից սկսած, պարբերաբար հրատարակում է Արևմտյան Հայաստանի ճարտարապետությանը նվիրված փաստագրական և ընդհանրացնող բնույթի աշխատություններ, որոնցում մեծ տեղ են գրավում Տարոնի և Վասպուրականի հուշարձանները։ Նշվածները սկզբում հոդվածների ձևով հրատարակվել են ֆրանսիական և այլ գիտական մամուլում³⁴ և հաջորդաբար վերածվել հետևյալ մենագրությունների՝ 1. Monuments arméniens de Haute Arménie. Paris, 2005. 2. L'Arménie au Moyen Age. Paris, 2000. 3. Répertoire des monastères arméniens. Paris, 1993. 4. Monuments arméniens du Vaspurakan. Paris, 1989. 5. Les arts arméniens. Paris, 1987. 6. Le Couvent arméniens d'Horomos. Paris, 1980. 7. La Cathédral des Saints-Apôtres de Kars, 930-943. Paris, 1978 և այլն։

Ժ.-Մ. Թիերիի վերոհիշյալ աշխատություններն առանձնապես կա-

²⁹ Տե՛ս **Լալայանց Ե.**, Վասպուրականի նշանավոր վանքերը // «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս 1910, էջ 197-212, 1911, էջ 37-100 և 1912, էջ 101-106։ Ինչպես նաև այլ գավառների նվիրված հրատարակությունները։

³⁰ Տե՛ս **Թորամանյան Թ.**, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Երևան, 1942, 1948, հտ. 1, 2 և այլ հրատարակություններ։

³¹ **Март Н.** Ани. Ленинград. Москва, 1934 և այլ աշխատություններ։

³² **Орбели И.** Избранные труды. Москва, 1968, том 1 և այլ աշխատություններ։

³³ **Strzygowski J.** Die Baukunst der Armenier und Europa. Wien, 1918, teils 1, 2 և այլ աշխատություններ։

³⁴ Տե՛ս «Revue des études Arméniennes», Paris, 1967-1977, 1980, 1985, «Հանդես Ամսորյա», Վիեննա, 1975, «Chair Archéologique», Paris, 1976, «Archeologia», Paris, 1979, «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1984 և այլն։

րևորվում են ոչ միայն մեթոդական փաստագրությամբ, այլև բազմաթիվ չափագրություններով, որոնք մինչ այդ գերակշռող մասով չկային: Թիերին այդ նպատակով մատենագրական տեղեկությունների հետ օգտվում է տեղագրություններից և իրադրող գծագրերով հարստացնում տեղեկատվությունը: Սա հայկական հուշարձանների պատկերումն է նշված տասնամյակներին:

Իտալական ուսումնասիրությունները և Միլանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի տվյալները

Ժ.-Մ. Թիերիի գործունեությանը զուգահեռ Արևմտյան Հայաստանի հուշարձանների ուսումնասիրության աշխույժ գործընթաց սկսվեց հայ-իտալական «Հայ արվեստի ուսումնասիրության միջազգային գիտաժողովների» շրջանակներում: Եղան բազմաթիվ նոր հրատարակություններ, ներդրվեցին բազմաթիվ գիտնականների կարողությունները, ինչպես՝ Պաոլո Կունենոն, Ալպագո Նովելլոն, Թոմազո Բրեչիա Ֆրաթադոկին, Ֆրանչեսկո Գոնդոլֆոն, Ֆեդերիկո դե Մաֆֆեյը, Ադելաիդա Լալա Կոմենտոն և շատ ուրիշներ: Իրոք որ սա հայ- եվրոպական գիտական համագործակցության նոր զարթոնք էր: Առանձնապես արդյունավետ էր Պաոլո Կունեոյի գործունեությունը և նրա հեղինակակցությամբ իրականացված հայկական ճարտարապետության հանրագիտարանատիպ հրատարակությունը³⁵: Աշխատության մեջ առաջին անգամ Արևմտյան Հայաստանի նորահայտ հուշարձաններն ինտեգրվեցին հայկական ճարտարապետության համատեքստում: Միևնույն մոտեցմամբ են Պ.Կունեոյի մի շարք այլ աշխատություններ, ինչպես օրինակ՝ «Վաղ միջնադարյան երկու նորահայտ բազիլիկներ Վասպուրականում» (1973), «Սորադե-րի Սբ. Էջմիածին եկեղեցին Վասպուրականում» (1968), «Հայաստանի վաղ քրիստոնեական եկեղեցիները» (1973)..., «Հոգյաց վանքի, Խնձորգիի և Թուխի բազիլիկները» (1973), Անիի միջնադարյան ճարտարապետության դպրոցին նվիրված աշխատությունը (1977)³⁶ և այլն: Սա և վերևում նշված հայկական ճարտարապետության հանրագիտարանը դետալների դասակարգմամբ և քարտեզագրական հիմքերով մեթոդական խորք ստեղծեցին հայկական ճարտարապետության ուսումնասիրությունների հետագա զարգացման համար, ինչպես նաև նպաստեցին Արևմտյան Հայաստանի դաշտային դիտումներով բացահայտված նյութերի ներգրավմանը հայկական ճարտարապետության համատեքստում:

Անգլիական ուսումնասիրությունները և Թոմաս Սինկլերի քառահատոր աշխատությունը դաշտային դիտման առումով մի քայլ ավելի առաջ է³⁷: Այն 1980-ականների դրությամբ Արևելյան Թուրքիայի տարածքում եղած հուշարձանների համատեքստում նաև հայկական մի շարք հուշարձանների այցելության ուղեցույց է: Ինչպես հեղինակն է վկայում, մշակույթների բազմազանությունն այսօրվա Արևելյան Թուրքիան դարձնում է հնագիտական և

³⁵ Տե՛ս **Cuneo P.** Architettura Armena:

³⁶ **Cuneo P.** L'Architettura della scuola regionale di Ani Nell'Armenia medievale. Roma, 1977.

³⁷ **Sinclair T.** Eastern Turkey: an architectural & archaeological survey. London, 1987, volume 1, London, 1988, volume 2, London, 1989, volume 3, London, 1990, volume 4.

արվեստաբանական հետազոտության աշխարհի կարևոր տարածքներից մեկը: Չորս հատորներում ամփոփված են տարածքի կարևորագույն հուշարձանները, որ արդյունք է ութ տարվա ընթացքում կատարված հետազոտական ճանապարհորդության: Ամեն մի հուշարձան ներկայացվել է աշխարհագրական դիրքով, տեղանքի լիարժեք նկարագրությամբ, ինչպես նաև տրանսպորտային հասանելիության մանրամասն նկարագրությամբ, կարևորագույն աղբյուրների նշումով ու լուսանկարչական և գրաֆիկական իլյուստրացիաներով:

Թ.Սինկլերի հետազոտությունում ձեռնպահ արձանագրվում են Արևելյան Թուրքիայի տարածքի կամ Արևմտյան Հայաստանի և նրա հարակից տարածքների պատմական հուշարձանները: Իրականում աշխատության անվանումներին և պատկանելությանը հայկական տեսանկյունից պետք է քննական մոտեցում ցուցաբերել: Ուղղակի այստեղ քննարկվում է հայկական հուշարձանների ներկայիս դաշտային դիտումների փաստը՝ առանց ձեռնամուխ լինելու նրանց պատկանելության խնդիրներին: Թ. Սինկլերի աշխատության ընտրությունը նպատակային է, որովհետև, ի դեմս տվյալ աշխատության, կրճատվում է մի շարք աշխատությունների ներկայացումը, ինչպես օրինակ՝ Թուրքիայում ուսումնական պաշտոններ զբաղեցրած Ալբերտ Գաբրիելի³⁸, Սիրիլ Մանգոյի³⁹ և այլոց հրատարակությունները:

Առաջին հատորում կիզակետում են վերցված.

1) Ուրատուն և Վասպուրականը, որ ներառում է Թոփրակալեն, Վանը, Աղթամարը, Վարագավանքը, Ախլաթի և Աղբակի (Հաքքարի) տարածքի նեստորական վանքերը:

2) Կարսը և Արարատը, որ ներառում է Կարս քաղաքը և Առաքելոց եկեղեցին, միջնաբերդը, ևս այլ եկեղեցիներ, որոնք մզկիթների են վերափոխված: Առանձին մաս է կազմում պատմական Անի մայրաքաղաքը: Մանրամասնորեն ներկայացվել են քաղաքի պարիսպները, միջնաբերդը, քաղաքի հայտնի եկեղեցիները, բաղնիքը, Հռոմոսի վանքը, Մրենը և այլն⁴⁰: Նույն մանրամասնությամբ ներկայացվել են Աղրին և Բայազետը, որտեղ առկա են զանազան աշխարհիկ, ամրաշինական և եկեղեցական շենքեր:

Երկրորդ հատորում ընդգրկված են.

3) Տայքի տարածքը՝ Իշխանի, Օշքի և Հոհու վանքերը:

4) Պոնտոսը և Տրապիզոնի միջնադարյան հունական կայսրությունը և զանազան բյուզանդական հուշարձաններ:

5) Կարինն ու Սալթուքի թագավորության հուշարձանները: Առանձնապես կարևորվում են հայ-սելջուկյան փոխառնչությունները՝ առանձնակի շեշտադրելով տարածքի հայկական հուշարձանները:

6) Սեբաստիան և Թոքատը և նրանցում եղած սելջուկյան հուշարձաններն ու հայկական առնչությունները:

³⁸ **Gabriel A.** Voyages archéologiques dans la Turquie Orientale. Paris, 1940, tom 1, 2.

³⁹ **Mango C.** Byzanz, Weltgeschichte der Architektur. Stuttgart, 1986.

⁴⁰ **Sinclair T.** Eastern Turkey: an architectural & archaeological survey. Volume 1, pp. 356-377.

7) Անդր Տավրոսի բյուզանդական ամրոցները և նրանց տարածքային կապերը միջնադարյան ժամանակաշրջանում և 19-րդ դարում:

8) Վերին Եփրատի Երզնկա և Դիվրիկ քաղաքների հայկական և այլ հուշարձաններ, ինչպես նաև 9-10-րդ դարերի սահմանային ամրոցները և այլն:

Երրորդ հատորում փաստագրվել են.

9) Տավրոսյան լեռնաշղթայի արևելյան և հարավային տարածքները, որ սկսվելով Վերին և Ստորին Եփրատներից՝ ներառում են Խարբերդի հուշարձանները, Մալաթիան և Կեբանի տարածքն ու նրա եկեղեցական ու վանքային հուշարձանները:

10) Տիգրիսի տարածքը, որ Տավրոսից երկարում է դեպի Տուր-Աբդինի սիրիաք վանականության պատմական կենտրոնը:

11) Դիարբեքիրի և Մարդին (Նիզբին) քաղաքներն ու նրանց շրջակա տարածքները: Ներկայացվել են մի շարք քրիստոնեական և իսլամական հուշարձաններ, քանի որ տարածքը միջնադարում եղել է նաև Արթուրիդների թագավորության տիրույթը:

Չորրորդ հատորում ներկայացվել են.

12) Կոմագենի հելլենիստական թագավորությունը:

13) Խաչակրաց մայրաքաղաք Եդեսիան կամ Ուրֆան, ներառյալ մի քանի իսլամական հայտնի հուշարձաններ:

14) Ուսումնասիրության վերջին մասը նվիրված է Հաթայի տարածքին, որ կիզակետում է վերցնում պատմական Անտիոքը և նրա սելուսիդյան, հռոմեական և բյուզանդական հուշարձանային մնացորդները, ինչպես նաև մերձակայքում գտնվող խաչակրաց ամրոցները:

Փաստորեն ստացվում է, որ Թ. Սինկլերի աշխատությամբ հայկական ցեղասպանության տարիներին լքված շուրջ 100 հուշարձաններ որպես այցելության վայրեր մուտք են գործում «Արևելյան Թուրքիայի» պատմական տուրիզմի ցանկեր: Տրվում են դրանց այսօրվա մատչելիության ու այցելության բոլոր նախադրյալները:

Արևմտյան Հայաստանի հայկական ճարտարապետության հուշարձանների դաշտային դիտումների մյուս ալիքը վերաբերում է 1980-ականներին և հաջորդող տասնամյակներին: Այդ առումով առանձնապես կարևորվում են ԱՄՆ-ի և ՀԱՅՃԱՐ-ի գործունեությունները, որոնց ուղղակի թե անուղղակի մասնակցել են նաև Հայաստանի մասնագետները: Տվյալ ուսումնասիրություններում առանձին խումբ է Կիլիկիայի հայկական թագավորության ժառանգության ուսումնասիրությունը: Պաշտամունքային կառույցները ինչ-որ չափով ուսումնասիրված են հ.Հ. Ոսկյանի համապատասխան աշխատությունում⁴¹: Նրանց դաշտային դիտումներն առանձնապես կիզակետում են վերցնում քաղաքներն ու ամրաշինական ժառանգությունը: Վերջինը, լինելով հայկականի հետ նաև բյուզանդական, խաչակրաց, արաբական, սելջուկյան, օսմանյան ժամանակաշրջաններին վերաբերող շերտերով, նրանցում հետաքրքրությունների շրջանակը լայն է, և ի հայտ են գալիս ամբողջա-

⁴¹ Տե՛ս Հ. Հ. Ոսկեան, Կիլիկիայի վանքերը, Վիեննա, 1957:

պես նոր աշխատություններ⁴²: Վերջիններից առանձնապես դաշտային դիտումների առումով կարևորվում են Ռոբերտ Էդվարդսի և Կ.Միքայել Հովհաննեսյանի աշխատությունները: Առաջինը, անմիջապես լինելով ստորև ներկայացվող պրոֆեսոր Վազգեն Բարսեղյանի ղեկավարությամբ հրատարակված միկրոֆիշերի շարքում, այստեղ կներկայացվեն միայն Կ.Մ. Հովհաննեսյանի «Հայկական Կիլիկիոյ բերդերն ու բերդաքաղաքները» (Վենետիկ, Ս.Ղազար, 1989) աշխատության տվյալները: Գիրքը հեղինակի «Հայաստանի բերդերը» (Վենետիկ-Ս.Ղազար, 1970) աշխատության շարունակությունն է և որպես Կիլիկյան տարածքի ուսումնասիրություն՝ Կ.Մ. Ոսկյանի աշխատության «Կիլիկիայի վանքերի» ամբողջացումը: Երկու աշխատություններն էլ ընդարձակում են Կ.Ղ.Ալիշանի «Սիսուան» հատորում ամփոփված ցեղասպանությունից առաջ եղած տեղեկությունները⁴³, որ հիմքում ունեին նաև Վիկտոր Լանգլուի կիլիկյան տեղագրությունները⁴⁴:

Ի տարբերություն Ալիշանի՝ Կ. Մ. Հովհաննեսյանի հետազոտությունում պատմավավերագրական տեսանկյունից ընդգրկվել են 115 բերդերի փոխարեն 150 բերդեր, որոնք մեծամասամբ փաստագրված են: Մինչդեռ Կ. Ղ. Ալիշանի աշխատությունում փաստագրված նյութը շուրջ 40 տասնյակ է: Ուշադրության արժանի է, որ Կ.Մ.Հովհաննեսյանի աշխատությունում արտացոլված են 20-րդ դարի կիլիկյան հետազոտությունների արդյունքները ևս:

ԱՄՆ-ում կատարված Արևմտյան Հայաստանի, Կիլիկիայի և առհասարակ ցեղասպանության տարիներին կորցրած գույքին վերաբերող հրատարակություններն իրականացվել են զանազան հայագիտական կենտրոններում, որոնցից առանձնապես ուշագրավ են Վաշինգտոնի «Դյումբլորտըն Օքս Պարք» գիտահետազոտական կենտրոնը, պրոֆեսոր Վ. Բարսեղյանի նախաձեռնությամբ Տրոյ Նյորքի և Ջորջյան գիտահետազոտական հաստատությունները, ինչպես նաև Քալիֆորնիայի համալսարանը և այլն:

Նյույորքյան հրատարակություններից առանձնապես կարևոր է միկրոֆիշերի ութհատորյակը: Այն իր տեսակի մեջ եզակի աշխատություն է, որ փաստագրումը կատարում է արխիվավորման սկզբունքով: Ութ հատորներում ամփոփված է հայկական պատմական ճարտարապետության ներկայիս գոյություն ունեցող հուշարձանների փաստագրությունը: Հուշարձանացանկերում և նրանց մասին տեղեկատվությունն ընդգրկում է Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանը միասնաբար: Աշխատությունը միջազգային ժառանգության հավաքածուի հայկական մասն է, որ արխիվավորված է Տրոյ Նյու Յորքի պոլիտեխնիկական ինստիտուտում:

Միկրոֆիշերի բազմահատորյակը, լրացնելով Թիերիի ճանապարհորդությունը, հող պատրաստեց Պ.Կունենյի և համահեղինակների՝ հայկական ճարտարապետության հանրագիտարանատիպ հատորի համար: Աշխատության առաջին հինգ հատորներում ընդգրկված են Հայկական ՍՍՀ-ի և Արևելյան Հայաստանի, պատմական Վասպուրականի (Վանա լճի և Մոկքի)

⁴² Այդ կապակցությամբ հատկապես տե՛ս Կ. Մ. Հովհաննեսյանի Կիլիկիայի բերդերի աշխատության մատենագիտությունը, էջ 618-619:

⁴³ **Ղևոնդ Ալիշան**, Սիսուան, Վենետիկ-Ս.Ղազար, 1885:

⁴⁴ **Langlois V.** Voyages dans la Cilicie. Paris, 1861.

և Կիլիկիայի՝ Միջերկրականի ափերի տարածքները, որտեղ գրավված տարածքներից ներգրավված հուշարձաններն ունեն հետևյալ թվային տվյալները.

1. Արարատի տարածքից (Ադրի և Կարս) 5 հուշարձան:
2. Անիի տարածքից 40 և Կարսի տարածքից 7 հուշարձան:
3. Վանա լճից և Վանա լճի ավազանից ընդգրկված հուշարձանները՝ լճի կղզիները (4), Վան քաղաքը (3), Ոստան կամ Գավաշը (11), Վանա լճի հարավային ափերը (9), Շատախը (12), Մոկսը (13), Խիզանը (9), Բաղեշը (3), Դատվանը (6), Մուշը և Սասունը (10), Խլաթը (4), Արծկեն (2), Արճեշը (3), Մանազկերտը (կարելի է ամրագրել որպես 15):
4. Էրզրումի՝ Կարինի և Արդվինի տարածքից՝ ընդհանուր (2), Խնուսից (մոտ 15), Կարին քաղաքից (20), Օլթու-Պեննեկ (9), Օլթու -Թորթում (23), Արտհան-Արտվին (20):
5. Կենտրոնական Թուրքիայի տարածքից՝ ընդհանուր (8), Մալաթիա (2), Էլազիկ (5), Քոլի (19), Երզնկա (9), Բաբերդ (10):
6. Պոնտոսի տարածքից՝ Գյումուշհանե (14), Շապին-Գարահիսար և Գերասուն (20), Տրապիզոն (5):
7. Կիլիկիայի տարածքից 151 հուշարձան:
8. Ընդհանուր առմամբ, առանց ընդգրկելու Կիլիկիայի տարածքը, ստացվում է 437 հուշարձան:

Պարզ է, որ միկրոֆիշերի հավաքածուի մեծ ներդրումը Կիլիկիայի տարածքից է, որ ներառում է Ռոբերտ Էդուարդսի աշխատությունների տեղեկատվությունն ընդհանրապես: Փաստորեն հուշարձանացանկում ներգրավված են պաշտամունքային շենքեր, որոնք ավելի են, քան նույն հեղինակի հույժ կարևոր Կիլիկիայի հայկական թագավորության ամրաշինությունը աշխատության մեջ եղածներից⁴⁵: Նշելու հանգամանք է, որ և Հելլենիզմների և Էդուարդսի տեղեկատվության մեջ իլյուստրատիվ նյութերը, համեմատած մյուս աշխատությունների հետ՝ միանգամայն ճարտարապետական են:

Հիշատակության արժանի հանգամանք է, որ Բոստոնի և Տորոնթոյի Ջորյան ինստիտուտը, ինչպես նաև ԱՆԻ գիտահետազոտական կենտրոնն իրենց տեղեկատվական նյութերում չունեն ճարտարապետական լքված գույքի վերաբերյալ նկատելի ներդրում:

Լոս Անջելեսի Քալիֆորնիայի համալսարանի բազմաթիվ հրատարակություններից մեծ կարևորություն ունի «Հայկական պատմական քաղաքներ և գավառներ» 14-հատորյակը, որոնցից յուրաքանչյուրը, հատկացված լինելով առանձին տարածքի, սկզբում անցել է գիտաժողովով և նոր հրատարակվել անգլերենով և հիմնականում Ռիչարդ Հովհաննեսյանի խմբագրությամբ: Ներկայացվող հրատարակությունները, լինելով բազմապրոֆիլ, ամեն մի հատորում կան ճարտարապետական գույքին նվիրված մի քանի հոդվածներ: Առանց մանրամասնությունների մեջ թափանցելու նշենք ամեն մի հատորի

⁴⁵ **Edward R.** The fortification of Armenian Kingdom of Cilicia. Washington D. C., 1987.

տարածքային ընդգրկողությունը: Առաջին հատորը նվիրված է Վան/Վասպուրականի տարածքին և հրատարակվել է 2000 թ.: Երկրորդ հատորը նվիրված է Բաղեշ/Բիթլիսի և Տարոն/Մուշի տարածքին և հրատարակվել է 2001 թ.: Երրորդ հատորը նվիրված է Ծովք/Խարբերդի տարածքին և հրատարակվել է 2002 թ.: Չորրորդ հատորը նվիրված է Կարին/Էրզրումի տարածքին և հրատարակվել է 2003 թ.: Հինգերորդ հատորը նվիրված է Սեբաստիա-Սիվաս և Փոքր Հայքի տարածքին և հրատարակվել է 2004 թ.: Վեցերորդ հատորը նվիրված է Տիգրանակերտ/Դիարբեքիի և Եդեսիա/Ուրֆայի տարածքին, հրատարակվել է 2006 թ.: Յոթերորդ հատորը նվիրված է Կիլիկիայի տարածքին և հրատարակվել է 2008 թ.: Ութերորդ հատորը նվիրված է Տրապիզոնին և Սև ծովի հայկական համայնքներին, հրատարակվել է 2009 թ.: Իններորդ հատորը նվիրված է Կ.Պոլսի հայկական համայնքին և հրատարակվել է 2010 թ.: Տասներորդ հատորը նվիրված է Կարսին և Անիին, հրատարակվել է 2011 թ.: Տասնմեկերորդ հատորը նվիրված է Զմյուռնիային (Իզմիր) և հրատարակվել է 2012 թ.: Տասներկուերորդ հատորը նվիրված է Կեսարիային (Քայսերի) և Կապադովկիային, հրատարակվել է 2013 թ.: Տասներորդ հատորը նվիրված է Փոքր Ասիայի հայկական համայնքներին և հրատարակվել է 2014 թ.: Տասնչորսերորդ հատորը նվիրված է Միջերկրական ծովի հյուսիսարևելյան տարածքի համայնքներին՝ Մուսադաղ-Դյորտյոլ-Քեսապ և հրատարակվել է 2016 թ.:

ՀԱՅԾԱՐ-ը և միջազգային հայասիրական նոր միջոցառումները՝

Անիի թանգարանացումը:

ՀԱՅԾԱՐ-ը. «Թորքիոյ սահմաններու և արտասահմանի երկրներու մէջ գործող հայ ճարտարապետ և ճարտարագէտները մի երդիկի տակ ամփոփելու նպատակաւ մեկտեղուած խմբակը իր առաջին ժողովը գումարած է 24 ապրիլ 1999 թ.: Ժամանակի ընթացքին մասնակիցներու քանակը մեծացած և վերջապէս 27 յուլիս 2007 թ. միութեան հանգամանք ստանալով պաշտօնապէս հիմնուած Հայճար անուան ներքև»⁴⁶: Միության գործունեության մեջ են նաև հայկական պատմական հուշարձանների պահպանության հնարավոր միջոցառումները: Վերջին տասնամյակներին թուրքական պետության և միջազգային կազմակերպությունների հետ կատարված ուշագրավ իրականացումներ են Աղթամարի տաճարի վերականգնումը, ընթացքի մեջ եղած Անի մայրաքաղաքի տարածքի թանգարանացումը, Միջազգային հուշարձանային հիմնադրամի հետ «Անին իր տարածքային համատեքստում», ինչպես նաև Եվրասիա և Հրանտ Դինք հիմնադրամների համագործակցությամբ Մուշի, Սեբաստիայի, Խարբերդի, Կիլիկիայի և այլ տարածքների դաշտային դիտումները և կարևորագույն պատմաճարտարապետական համալիրների և շենքերի ստաբիլիզացիայի և հազվադեպ նաև վերականգնման ձեռնարկումը:

⁴⁶ Տե՛ս ՀԱՅԾԱՐ համացանցային կայք՝ <http://haycar.com/hy/>:

«Երկիր և մշակույթ»⁴⁷ կազմակերպության գործունեությունը.

«Գիտակցելով թե ոչ մէկ հատուցում կրնայ այդքան մեծ ոճիր մը հակակշռել, բայց գիտակցելով նաեւ թէ անոր հատուցումը, ինչ հիմք ալ ստանայ ան, առաւել եւս անհրաժեշտ կը դառնայ, բնական իրավունքի թելադրանքով իսկ ներկայ յայտարարութեամբ կը կրկնենք «2015 Հատուցում համախմբութեան» եւ Երկիր եւ Մշակույթ համազգային կազմակերպութեան Թուրքիոյ ներկայացուցած հատուցման պահանջը. այն է՝ վերադարձը գրաւուած բոլոր հայ ազգային կալուածներուն եւ յուշարձաններուն՝ վանքերուն, եկեղեցիներուն, գերեզմանոցներուն, հիւանդանոցներուն, դպրոցներուն եւ անոնց պատկանող սեփականութիւններուն, նշուած ձեւերով եւ միջոցներով: Բացի գործուած յանձանքին ծածկաբար տրուելիք հաւանութենէն կամ լոկ բրտութեամբ ձեռք բերուած շահ մը իրաւացի նկատելէն, ոչինչ կրնայ հակառակիլ հատուցման այս յատկանշական արարքին, որ անհրաժեշտօրէն կ'ուղղուի նաեւ բոլոր անոնց՝ որոնք, յառաջդիմութեան ձգտող աշխարհի մը մէջ, լիովին կ'արժեւորեն մարդկային ընկերութիւններու մշակութային ժառանգը, ընկալուած իր բազմազանութեամբ եւ իր համամարդկային նկարագրով:

«Խտրական եւ անհանդուրժողական կեցուածքներէն անդին, արդարացման կամ ժխտողականութեան փորձութիւններէն անդին, կը հաւատանք որ պիտի յաղթեն միտքն ու բանականութիւնը, որովհետեւ անոնք իրենց տեղն ունին Թուրքիոյ մէջ, ինչպէս այլուր: Այս համոզումով է որ կ'ակնկալենք Թուրքիոյ իշխանութիւններէն.

- որ վերադարձնեն Հայ Ազգին իրմէ յափշտակուած կալուածները, ասոր համար փոխհատուցում ապահովելով առնչուած երրորդ անձներուն.
- որ յանձն առնեն միաժամանակ այդ ստացուածքները վերաբեւոյնել, նորոգել, վերականգնել կամ, ի հարկին, վերաշինել, այս գործին յատկացնելով միջազգային նպաստներու բաց՝ յատուկ սնտուկ մը.
- որ այսպիսով կատարեն շատ երկար ատեն եւ ի զուր յետաձգուած արդարութեան եւ եղբայրակցութեան պարտականութիւն մը:

Վերջապէս կոչ կ'ուղղենք բոլոր անոնց որ կը մտահոգուին նման ժառանգի մը փրկութեան եւ ապագային համար, որպէս զի անվեհեր յարակցին ներկայ կոչին»:

Այսպիսին են «Երկիր և մշակույթ» կազմակերպության նպատակն ու խնդիրները, որ առիթ տվեց Օսմանյան կայսրության տարածքի հայկական պատմական հուշարձանների վերաբերյալ վավերագրեր պատրաստելու, որոնք այլ ինչ չեն, քան հայկական վանքերի տեղեկատվական հենքի նախապատրաստումը, ինչին նախապատրաստվում է տվյալ հակիրճ ուսումնասիրությունը: Այդ ուսումնասիրություններն այստեղ թվով 96-ն են, բնականաբար այն ամբողջական չի կարելի համարել⁴⁸: Փաստորեն ներկայացված են միայն այցելություն կատարված հուշարձանները:

⁴⁷ Նյութը քաղված է «Երկիր և մշակույթ» կազմակերպության պաշտոնական կայքից: <https://www.collectif2015.org/fr/>:

⁴⁸ Ակնարկվող հուշարձանների համար տե՛ս կայքի 100 հուշարձան մասը: Կայքի ընդհանուր վերնագիրն է՝ Localités et biens culturels arméniens de la Turquie ottomane.

Ամփոփելով նշենք, որ 1960-ական և հաջորդաբար 1980-ական թվերին և մինչև օրս շարունակվող Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի տարածքներում գոյատևող հուշարձանների դաշտային դիտումները հայկական ժառանգության գոյատևման փաստաթղթեր են: Այդ հուշարձանները համարելով միջազգային հարստության բաղկացուցիչներ և տարածքային ժառանգության օրինակներ՝ հնարավորության սահմաններում որոնվում են միջոցներ դրանց ստաբիլիզացման և կոնսերվացման համար: Այնուամենայնիվ, ընդհանուր առմամբ կազմակերպված միջոցառումները միահամուռ ապացուցում են մի իրողություն, որ թուրքական պետությունը միանգամայն անտարբեր է այդ հուշարձանների ճակատագրի և պահպանության նկատմամբ: Վերևում նկարագրված դիտումները հապճեպ սրբման միջոցառումներ են: Կարելի է հաստատագրել, որ XX դ. դաշտային դիտումները գոյություն ունեցող տեղագրական տվյալների վրա չնչին նյութ են ավելացնում, բայց մի իրականություն ակնհայտ է, որ դաշտային դիտումները փաստագրական՝ գծագրական, չափագրական, լուսանկարչական մեծ նյութ ներմուծեցին հայկական ճարտարապետության պատմության գոյություն ունեցող շտեմարան:

(Շարունակելի)

ПРОБЛЕМЫ КОМПЕНСАЦИИ НАСЛЕДИЯ, ПОКИНУТОГО В РЕЗУЛЬТАТЕ АРМЯНСКОГО ГЕНОЦИДА 1915 ГОДА

ДАВИД КЕРТМЕНДЖЯН

Исследование состоит из четырех частей, следующих за предисловием. Первая и вторая части данной статьи представляют количественный учет потерянного имущества до и после геноцида. Из-за отсутствия статистики исследование опирается на церковные списки разных поселений. Естественно, это средневековый метод учета экономических данных, так как во время рассматриваемого периода современные методы градостроительства не были внедрены. Тем более, что существующие данные Османской империи не внушают доверия и являются искаженными. В данном исследовании учет церковных зданий произведен двумя частями. В первой части представлены топографические данные, которые были собраны до геноцида. Во второй части представлены полевые наблюдения после геноцида, которые включают следующие материалы: а) Жана-Мишеля Тьери и французской экспедиции, б) Миланского Политехника, или итальянской экспедиции, в) Тома Синклэра и английской экспедиции, г) многотомник Тройского университета (штат Нью-Йорк) под руководством профессора Вазгена Барсегяна, д) труды, посвященные городам и областям Западной Армении, изданные лосанджелесским филиалом Калифорнийского университета под руководством Ричарда Ованнисяна, е) исследования территорий Западной

Un patrimoine en destruction: Հեղինակային կազմն է՝ Հարություն Խաչատուրյան, Պատրիկ Ասլանյան, Լուսի Ասլանյան, Ժան Միշել:

Армении, проведенные организацией “Айджар” в Стамбуле, ж) исследования, проведенные организацией “Страна и культура” и т. д.

В общем, благодаря полевым наблюдениям было учтено 506 монастырей и 2228 церквей. Фактически, результаты наблюдений добавили мало материала к уже существующему. Тем не менее, стоит отметить, что большое количество составляют новые графические и фотографические материалы, собранные по данным памятникам.

Ключевые слова – геноцид, архитектурное наследие, возмещение поврежденного культурного имущества, оценка архитектурного имущества, топография, полевое наблюдение, сохранение памятников на территории Западной Армении.

(Продолжение следует)

THE DEMOLISHED TRADITION OF ARMENIAN ARCHITECTURE DURING 1915 GENOCIDE AND ITS CURRENT REIMBURSEMENT PROBLEMS

DAVID KERTMENJIAN

During 1915 Genocide Armenia lost the enormous land of Western Armenia and all properties of Cilicia and Armenian minorities existing throughout the Ottoman Empire. The main problem of the presented study is the fixation of the architectural lost, its estimation and reimbursement possibilities and the organization of the protection of the architectural monuments remaining beyond the contemporary political boundaries. The limits of the presented study include the territory of historical Western Armenia, following the events from the last decades of XIX into XX century till nowadays.

The study consists of an introduction and four parts. The first and the second part are focused on quantitative calculations of the lost properties. Because of the absence of statistical documentation, the study is concentrated on the clerical lists of various settlements. Of course this is a medieval approach of economical calculations of the properties, because the examined period is within the pass of XIX-XX cc., when the principles of modern town planning had not laid the ground yet. Since the Ottoman statistical information is not reliable for the case, the quantitative calculations of the ecclesiastic monuments are focused on topological studies carried before the Genocide and the field studies undertaken after the Genocide. This part of the study involves the field studies which are discussed according to the documentations presented as following: a) Jean-Michel Thierry and the French expedition, b) studies carried out by Milanese Polytechnic or the Italian expedition, c) Thom Sinclair and the English expedition, d) prof. Vazgen Parseghian and the Microfisch series of Troy University in New York, e) Richard Hovhannesian and UCLA publications dedicated to the study of Armenian cities and provinces of Western Armenia, f) studies carried out by “Haycar” organization working at Istanbul, g) The activities held by “Land and Culture” organization etc.

In general the number of the clerical monuments known is 506 monasteries and 2228 churches of different capacities. It is a fact that the XX c. field studies added very few monuments to the ones known before. But the contribution of the new graphical, measured and photo documentation materials is apparently weighty.

Key words – Genocide, architectural heritage, reimbursement of damaged cultural property, evaluation of architectural property, topography, field study, preservation of monuments on the territory of Western Armenia.

(To be continued)